

Collectief bewustzijn als bron van energie en (sociale) creativiteit

Onderzoek naar een nieuw perspectief op individu en samenleving

Pieter van Dijk en Jos Niesten
Juli 2012

Aanname 1: De traditionele structuren van het samenleven 'werken' niet meer.

Ons traditionele politiek-maatschappelijk handelen werd en wordt bepaald door visie, planning en strategie. Dit handelen was tot nu toe legitiem door de veronderstelling dat er 'daar' een gemeenschap/samenleving was waar 'wat mee moet gebeuren' en dat 'wij' hier een visie en de middelen hebben om die visie 'daar'uit te voeren. Dit is het paradigma van het duaal en hiërarchisch denken. Inmiddels zijn er volop signalen dat dit paradigma haar geldigheid aan het verliezen is. We zijn het zicht en de greep op de werkelijkheid aan het verliezen. De complexiteit er van en het snelle tempo van veranderingen laten weinig heel van onze oude opvattingen over 'de wereld, ons zelf en de ander daarin'. De meeste vraagstukken van deze tijd hebben niet alleen geen eenduidige oorzaak, ook zijn er vaak zoveel partijen bij betrokken dat het nauwelijks mogelijk is tot een gezamenlijke aanpak te komen, laat staan het eens te worden over 'waar het heen moet'. Het traditionele denken vanuit belangen en het 'polderen' als manier om eruit te komen heeft daardoor zijn langste tijd gehad. Het statische beeld van een samenleving bestaande uit vrije individuen, door regels en afspraken met elkaar verbonden, een samenleving die bestuurbaar is door het op elkaar afgestemd zijn van overheid en burgers (=democratie) is door de tijdgeest ingehaald.

De vragen waar we collectief voor staan zijn inmiddels zo indringend en zo fundamenteel geworden dat ze langs de traditionele structuren van politieke partijen, maatschappelijke instituties en kerken heen gaan en ieder persoonlijk en direct raken in de vorm van onoplosbare dilemma's en de effecten ervan. En kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de complexe verhouding tussen burger en de overheid, aan het gebrek aan sociale cohesie in wijken, aan 'verloedering' van de openbare ruimte, aan de schuldenproblematiek zowel individueel als (inter-)nationaal, aan de milieu- en klimaatproblematiek. De politiek is haar legitimatie om lijnen uit te zetten en uitdagingen aan te pakken langzaam aan het verliezen en begint uit arrenmoede haar kiezers te volgen. Het is een van de fascinerende gegevens van deze tijd: de oude dualiteit van leiders en volgelingen is verdampt nu een nog onvolgroeid individualisme de oude collectieve structuren heeft ontmanteld. (Met onvolgroeid individualisme bedoel ik dat persoonlijke autonomie als essentie wel herkend is, maar nog in een eerste fase verkeert.) Deze vorm van individualisme is in de jaren zestig ontstaan als – collectieve – afrekening met de druk die de tradities tot die tijd konden uitoefenen op 'hoe het hoort'. Individualisme als basis voor samenleven heeft nog een ontwikkelingsweg te gaan voordat een meer volgroeide vorm heeft gevonden waarin autonomie én verantwoordelijkheid elkaar aanvullen en versterken zodat individu en samenleving (optimaal) op elkaar zijn afgestemd. Als we onze situatie in deze tijd heel compact samenvatten kunnen we stellen dat het ontbreekt aan gedeelde perspectieven, aan voldoende collectieve samenhang en verbondenheid om de grote complexe vraagstukken aan te pakken. En eerder dan daar somber over te zijn lijkt dit te wijzen op de noodzaak tot een nieuw maatschappelijk paradigma te komen. Grote denkers,

waaronder Einstein, hebben ieder op hun eigen wijze steeds aangegeven dat grote problemen niet opgelost kunnen worden met het denken waardoor ze zijn ontstaan. Het enorme schuldenprobleem in de Westerse wereld, het klimaat- en milieuvraagstuk, het vraagstuk Europa, de politieke instabiliteit, de onbetaalbaar wordende zorg, de vergrijzing, het tekort aan water en voedsel om de hele wereldbevolking te voeden, de uitputting van de grondstoffen, zijn uitdagingen die om een nieuwe benadering vragen. Niet eens zozeer de directe aanpak ervan - als die al mogelijk is - moet ons bezig houden, maar de wijze waarop weer naar kijken en hoe wij er mee om willen gaan. Wat ons echt ontbreekt, is een breed gedragen bewustzijn over onze situatie en onze tijd. Ons uitgangspunt is dat de gezamenlijke ontwikkeling van zo'n breed gedragen bewustzijn, zal kunnen leiden tot een gezamenlijk en gedeeld handelen waarin tegenstrijdigheden niet als belangen tegen over elkaar behoeven te worden gesteld, maar tot bron van nieuw denken en handelen kunnen worden. Dit essay wil een bijdrage aan de ontwikkeling van dit bewustzijn zijn.

Aanname 2: De huidige tijd raakt ieders leven zodanig dat dit vraagt om individuele bewustwording en verantwoordelijkheid als opening naar co-creatie

De impact van deze tijd *raakt ieders leven existentieel*, ook al zal dat misschien nog niet direct door iedereen zo gevoeld, laat staan benoemd worden. Maar schuilen kan niet meer, deze tijd vraagt om individuele bewustwording en om het nemen van verantwoordelijkheid. En dit is de ware uitdaging van deze tijd. Maar hoe zou zo iets zich kunnen voltrekken? Aan wie is de boodschap gericht? Of wie richt dit tot wie? En dan nog, hoe gaan we met z'n allen hier bewust van worden en er wat aan doen? De werkelijkheid op dit moment is dat wij als burgers zowel voor de overheid als voor elkaar, relatief gezien, *onbereikbaar en niet aanspreekbaar zijn*. Ten eerste hebben wij ons de laatste vijftig jaar leren zien als individuen, met als belangrijkste eigenschap 'ons eigen ding' te doen. Dat maakt ons niet aanspreekbaar, maar er is nog een tweede, veel lastiger te nemen horde om werkelijk met elkaar in verbinding te komen. Lastiger omdat wij – onbewust – veel meer collectief bepaalde wezens zijn dan we denken, ervaren, laat staan durven te erkennen omdat het niet strookt met onze opvattingen over 'ons' individualisme. Ons samenleven voltrekt zich volgens collectieve onbewuste patronen, wij leven in collectieve velden die ons vormen en sturen. Wij horen bij een collectief, wij denken zoals binnen dat collectief past. Wij zijn lid van meerdere collectieven tegelijk. En al die collectieven bestaan naast elkaar, relatief onafhankelijk van elkaar. Dat kun je ervaren bij het vervullen van al je sociale rollen, die soms zelfs strijdig met elkaar kunnen zijn. Er kan veel wrijving zijn tussen de diverse collectieven (neem bijvoorbeeld Marokkanen en Nederlanders, Ajax- en Feijenoord supporters, politiek links en rechts). En het punt is dat die wrijving niet leidt tot contact maar tot bevestiging van het eigen collectief, waardoor bovendien onze persoonlijke identiteit wordt bevestigd en versterkt. Wat daar ook een rol in speelt is dat die collectieven tegenwoordig vaak niet meer zo duidelijk zijn aan te geven en een vluchtiger karakter hebben gekregen. In tijden dat de samenleving nog een zekere traditionele en hiërarchische ordening kende zoals tot in de jaren zestig van de vorige eeuw het geval was, had het 'overkoepelende' collectief van de natie een plaats in de (meeste) afzonderlijke (deel)collectieven. Daardoor waren die collectieven voor elkaar 'bereikbaar'. In onze huidige gefragmenteerde samenleving is dat verdwenen en zijn wij in onze collectieven onbereikbaar geworden voor onwelgevallige boodschappen en maatregelen. Dat is

overigens niet vreemd, sterker nog, dat is de betekenis en werking van het collectief bewustzijn: het maakt het samenleven met betrekkelijk geringe inspanning mogelijk, omdat je niet steeds opnieuw hoeft te na te denken over wat je vindt, wilt, wie je hier bent en wat je te doen staat. Ons collectief bewustzijn is onze inbedding, het verankert onze individualiteit in de gemeenschap. En zeker in onze tijd is dat een overlevingsnoodzaak; de kaders van de collectieven waar toe we behoren, schermen ons af van de complexiteit van de werkelijkheid waarin we leven. De prijs die we daarvoor betalen is ook duidelijk: het sluit ons – zo lang het onbewust blijft – ook op in een beperkt speelveld en maakt ons ongevoelig voor ongewenste boodschappen, maakt ons als burgers relatief onbereikbaar voor elkaar. Natuurlijk, veel mensen zijn in deze tijd begonnen na te denken, besluiten dingen in hun leven te willen veranderen en doen dat (soms) ook, maar ontdekken inderdaad al snel opgesloten te zitten in hun collectieve werkelijkheid en komen tot de onmachtig makende conclusie: ‘ik kan dit niet alleen’.

Wat ons dus te doen staat is een weg te ontdekken naar bewustwording van onze collectieven, te beginnen met onze eigen individuele collectieve bepaaldheid. En dat is zoiets als van een vis verwachten dat hij er achter komt dat hij in het water zwemt. Wij leven collectief met de illusie een individu te zijn, hoe komen we daar ooit achter? Hoe ontdekken we dat we (ook) collectieve wezens zijn, dat we alleen collectief, in gezamenlijkheid dus, de vraagstukken van deze tijd effectief zullen kunnen aanpakken? Daartoe zullen we een tot nu toe verborgen dynamiek in ons eigen leven moeten ontdekken: de dynamiek tussen de individuele en collectieve dimensie van ons bestaan. Hoe meer we ons bewust worden van onze collectieve dimensie hoe meer we ons kunnen bevrijden van de onbewuste collectieve bepaaldheid. En deze ontdekkingstocht wordt ons ‘opgelegd’ door de tijd, er is geen andere weg dan die van collectieve bewustwording. De individuele vrijheid die daardoor ontstaat is van een andere kwaliteit dan wat wij er nu onder verstaan. Deze nieuwe vrijheid gaat niet zo zeer over ‘wat wil ik?’ maar over ‘wat willen wij samen?’. Daardoor krijgt het collectief een geheel nieuwe betekenis, van passief bepalend en defensief wordt het tot een scheppend krachtveld. Wij (b)lijken dan medescheppers van een gedeelde (=collectieve) *sociale* werkelijkheid te kunnen zijn. Uit Afrikaanse gemeenschappen kennen we het woord Ubuntu en dat betekent: ‘omdat jij bent, ben ik’. Hieraan ligt het diepe inzicht ten grondslag dat het individuele bestaan altijd verbonden is met de ander, anderen. En misschien nog wel sterker: dat het individu niet kan bestaan zonder de ander, anderen. In ónze visie is het én... én: ons bestaan wordt gekenmerkt door een individuele én een collectieve dimensie. Waarbij de collectieve dimensie basaal is, als de ‘grond’ waar op we staan en waarbij de individuele dimensie ieders unieke essentie is. De dynamiek tussen beide dimensies wordt bepaald door de tijd(geest); in de ene periode zal meer het collectieve aspect op de voorgrond treden in andere tijden de individuele. Dat betekent dat de andere dimensie ‘in de schaduw’ blijft, min of meer onbewust. Thans lijken we de tijd te naderen dat beide dimensies tegelijk aan het licht komen en in een bewuste relatie met elkaar gaan treden: de mens wordt zich bewust van zijn deel van het geheel zijn, van zijn directe betrokkenheid en betekenis voor het geheel.

Aanname 3: De tweezijdige dynamiek tussen individu en collectief vervangt als nieuw paradigma de 'oude' eenzijdige inwerking van collectief op individu: collectieve bewustwording.

Collectieve bewustwording, is dat mogelijk? Hoe zou zich dat kunnen voltrekken? Daarvoor moeten we dit begrip onderzoeken en dat kan natuurlijk het beste gebeuren aan de hand van concrete voorbeelden. Als voorbeelden zullen we de 'strijd over Europa' nemen, we belichten het verschijnen van G500, de jongste generatie die zich politiek manifesteert, we onderzoeken de positie van de Marokkanen in Nederland en we kijken met de oud-Secretaris Generaal van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Roel Bekker, mee naar de recente dynamiek van het collectief bewustzijn aan de toppen van de ministeries. We volgen daarbij zoveel mogelijk steeds de zelfde weg. Eerst belichten we 'hoe' we kijken naar collectieven, want deze fenomenen zijn niet direct waarneembaar. Dus wat is ons waarnemingsinstrument? En wat 'zien' we dan. Daarbij zal duidelijk worden dat niet de individuele mensen op zich, maar de tussenmenselijke ruimte de sleutel bevat om collectieven te begrijpen en 'te openen'. Zo ontstaat er een verhaal over het betreffende collectief en dit verhaal is het begin van het collectieve proces. Rond dit verhaal kunnen de leden van het collectief in dialoog gaan. We zullen dan schetsen waarom de dialoog de enige weg lijkt te zijn om een collectief zichzelf te laten openen. Ook zullen we beschrijven wat dat dan is: het collectief zich te laten openen. Deze vier beschrijvingen geven een perspectief van/voor collectieve bewustwording. Het zijn aan de andere kant natuurlijk maar voorstellen, werkhypothesen, voor hoe het zou kunnen en zeker geen blauwdrukken voor hoe het moet.

Hoe moeten we kijken naar collectieven en collectief bewustzijn? Wat zijn onze waarnemingsinstrumenten?

Begrippen als collectief en collectief bewustzijn gaan al lang mee. Ze hebben een zekere magische klank en worden te pas en te onpas gebruikt omdat niemand precies kan definiëren wat ze inhouden of betekenen. Wij kiezen voor een benadering van deze begrippen die het mogelijk maakt er daadwerkelijk mee te werken. Die benadering dringt zich haast vanzelf op als je je realiseert dat je collectieven niet kunt 'zien'; het zijn immers geen concrete 'dingen' en toch een dimensie van onze werkelijkheid. En die is het beste te omschrijven als ordenende bewustzijnsvelden die het mogelijk maken ons als (onder)deel van het collectief te ervaren en daar naar te handelen en als zodanig hebben ze een holistisch karakter, ze vormen ons denken, voelen en doen. Ik kan ze dus alleen op het spoor komen door mijn vermogen van in voelen aan te spreken. Collectieven worden toegankelijk als ik me er empathisch op afstem. Dit is 'van binnen uit' moeilijker dan 'van buitenaf'. Als je van binnenuit de werkelijkheid van het eigen collectief begint te zien en te benoemen betekent dit, dat je 'het gevaar loopt' naar de rand ervan te worden verbannen. Je bedreigt de samenhang, de 'eenheid' ervan. Ook de 'omgekeerde' beweging is problematisch: omdat wij sterk individueel georiënteerd zijn geraakt en dus gericht op wat wij als óns belang ervaren, hebben wij ons empathisch vermogen ten aanzien van vreemde collectieven niet (meer) ontwikkeld.

Wat je bij het in beeld brengen van een collectief ontdekt is dat het de uitdrukking en drager is van een aantal samenhangende ideeën die vitaal zijn voor de leden van de

betreffende groep en dat het ontstaan ervan een collectief proces is geweest. Dat wil zeggen niet opgelegd, noch gekozen maar in de tussenmenselijke ruimte gegroeid als antwoord op wat de leefsituatie vroeg. We komen daar zo op terug. Deze ideeën zijn vaak niet eens bewust, maar geven desondanks het samenleven binnen dit collectief, en ten opzichte van andere collectieven, betekenis en identiteit. Het collectief is dus tegelijkertijd 'binnen' in en 'buiten' mij als werkelijkheid aanwezig. In die zin is het collectief een verbindend 'verhaal', ooit gegroeid rond een vitaal thema en vaak na verloop van tijd alleen nog maar een patroon, een structuur die gedrag ordent.

Deze benadering van het begrip collectief plaatst ons in een gevoelsmatige en intuïtieve relatie er mee. Het is geen te bestuderen abstractie, maar een ervaarbare werkelijkheid waarmee je in relatie kunt treden, zowel als lid van het collectief als vanuit de positie van 'buitenstaander'. Je wordt je bewust van de impliciete verwachtingen die er aan je worden gesteld, hoe die samenhangen met onbewuste eigen belangen, verlangens en angsten. Maar ook hoe de collectieve patronen resoneren met de eigen onbewuste patronen en zo angsten bezweren en behoeftes vervullen. Hierbij stil staan, maakt dat je je bewust wordt van de betekenis en kracht van het collectief. En dat is een noodzakelijke voorwaarde voor je bewustwording van je verhouding met de eigen collectieve bepaaldheid.

Van individuen naar tussenmenselijke ruimte.

Als individu ben ik deel van een collectief en verbonden met anderen en die verbondenheid 'doet' iets wonderlijks met het individuele. Die verbondenheid is vitaal, geeft kracht, geborgenheid en richting. Waar komt die kracht vandaan? Waar ontspringt die? We kunnen proberen dat zelf te ervaren. Als je je afstemt op wat er gebeurt tussen jou en anderen die je goed gezind bent (waarmee je een collectief vormt), ervaar je die verbinding en energie die daarin gegenereerd wordt. Klaarblijkelijk geldt hier de formule $1+1=3$, en moet het concept van het 'afgegrensde' individu herzien worden omdat het individuele niet is af te bakenen. Wat er *tussen mensen* gebeurt, opent een ruimte die net zo reëel is als de individuele innerlijke ruimte en die een potentie bevat die de persoon op zichzelf niet heeft, namelijk alle schakeringen van verbondenheid. *Dit is het mysterie van de tussenmenselijke ruimte.* Dit inzicht is fundamenteel om dat hier een enorme bron van vitaliteit en sociale creativiteit ligt opgesloten. Dit is de bron voor co-creatie van de sociale werkelijkheid. Ga maar na: in de onbewuste collectieve structuur is de tussenmenselijke ruimte vastgelegd als 'zo doen wij dit hier'. Stelt u voor dat die codering van de tussenmenselijke energie door bewustwording kan worden opgeheven, dan komt deze bron ter beschikking van de mensen zelf en inzet voor wat de vraag 'hoe zullen we het hier doen en wat 'wil' er hier tussen ons gebeuren?'. Dan wordt de tussenmenselijke ruimte tot transitieruimte¹.

Collectieve bewustwording als het openen van collectieven.

Collectieve bewustwording is al eeuwen een groot thema. De vraag speelt op de schaal van de politiek: hoe kun je een samenleving sturen? Hij speelt op alle niveaus in de samenleving rond het thema 'kun je sociaal gedrag veranderen?'. Op kleinere schaal speelt het op school: 'wat kun je met een 'moeilijke groep'? In de teamsport doemt het op als vraag 'hoe worden wij een echt team?'. Steeds wordt ervaren dat er een collectieve structuur, houding en gedrag is dat beperkend is, dat niet optimaal is, maar dat niet of nauwelijks te veranderen is. Natuurlijk kan er van buiten af druk worden uitgeoefend, kunnen er regels worden gesteld, soms kan er van binnen uit een leider op

staan die beweging brengt, maar de kracht van het collectief als tussenmenselijke werkelijkheid (en in die zin 'van niemand') blijft taai en moeilijk te veranderen. Beeldend gesproken is het probleem dat het collectief zich in die tussenmenselijke ruimte bevindt, die van 'niemand is'. En die ruimte blijft voor ons bewustzijn 'gesloten' zo lang wij ons als afzonderlijke individuen blijven ervaren en het collectief buiten ons blijven plaatsen. Ik ben ik, en het collectief, de gemeenschap is 'daar' en ik ben daar wel deel van, maar alleen zeer ten dele (= eigenlijk niet) verantwoordelijk voor.

Een van de belangrijkste ontdekkingen die wij in deze tijd hebben te doen is dat dit een achterhaalde opvatting is over mens en maatschappij. Deze opvatting over de radicale afgrenzing tussen mens en zijn wereld houdt geen stand. We weten inmiddels dat bewustzijn zich niet aan deze oude opvattingen houdt en dat bewustzijn een individuele en een collectieve dimensie heeft en dat de dynamiek tussen die twee dimensies de sleutel is voor bewust kunnen ervaren van onszelf als deel van het geheel, als deel van de collectieven waar toe we behoren. Het collectief ben ik zelf, zit in mij als dimensie van mijn bewustzijn. Dit inzicht opent de weg voor een collectief bewustwordingsproces. Zo'n proces doorloopt meerdere fases: het ontdekken van de impact van het collectief op mij, dus wat doet het met me, wat is het effect ervan op mij? Als dit vervolgens in dialoog gedeeld wordt in en met andere leden van het collectief gebeurt er op twee niveaus iets. Ik kom te voorschijn als een heel (kwetsbaar) mens in plaats van in mijn rol en ik ontmoet ook de andere leden als hele kwetsbare mensen. Hierdoor wordt de verbinding, de tussenmenselijke ruimte open gelegd en erfahrbaar en ontstaat de mogelijkheid om zich bewust gezamenlijk met de eigen collectiviteit te verhouden. De potentie van die verbinding kan nu worden ingezet voor wat er 'wil' gebeuren, wat nu bewust gezien en gevoeld kan worden als de ontwikkeling van het collectief. Hier geven we in alle eerlijkheid natuurlijk toe dat dit op dit moment slechts een ideaaltypische omschrijving is: dit zal begrepen en geoefend moeten worden als een leerproces. Maar een haalbaar en zelfs noodzakelijk proces.

De rol van 'het verhaal' en de kracht van de dialoog.

Een collectief kent zichzelf niet. Ieder lid kan er een idee of gevoel over hebben, buitenstaanders het hunne. Maar het collectief, als veld, heeft zelf geen 'zelfkennis' of bewustzijn. Toch is het voor het collectief bewustwordingsproces, zoals hierboven beschreven, van belang dat er juiste kennis en juist inzicht ontstaat over het collectief, dat het een eigen 'objectief' verhaal krijgt waarmee de leden zich kunnen verhouden in hun dialoog. Die kennis en dat inzicht komen voort uit een onderzoek van het betreffende veld, vanuit empathie, aanvoelen en doorschouwen van dat collectief. Dit onderzoek heeft een geheel andere status als traditioneel sociologisch onderzoek, dit onderzoek is materiaal voor het collectief zelf, input voor het eigen bewustwordingsproces en niet, zoals onderzoek nu wordt gebruikt, een rapport met data die de werkelijkheid vastleggen. Dit onderzoek brengt de werkelijkheid juist in beweging. Het vormt de input voor de dialoog tussen de individuele leden van het collectief. In dit bewustwordingsproces (hierboven beschreven) komt het collectief met hulp van de informatie als objectieve werkelijkheid in beeld. Haar *raison d'être* wordt in de dialoog erfahrbaar, haar plaats in het grotere geheel van andere collectieven scherper, haar impact daarop duidelijker. Het collectief krijgt zo langzaam voor zichzelf een identiteit, *een verhaal* waar de leden zich bewust mee kunnen gaan verhouden. 'Wat doen wij eigenlijk met elkaar, wie zijn wij samen, wat is onze potentie, en wat wil er tussen ons gebeuren?'. Dit laatste is op het eerste gezicht een wat vreemde uitdrukking, gewend als we zijn te denken in termen van doelgericht handelen. Er bestaan tot nu toe

voor veranderen in ons denken twee modi: **'ik wil'**, of **'er moet** iets veranderen'. Nu wij ontdekken dat collectieve bewustwording de tussenmenselijke ruimte opent en begrijpen dat die ruimte niet per se gevuld hoeft te zijn met vastliggende codes, maar een 'veld van dynamiek is, begrijpen we dat het 'ik'en het 'moeten' daar niet in passen. Wat zich in ontsloten collectieven wil voltrekken **verschijnt** in de dialoog van de leden als inzicht, informatie. Het proces dat ieder in deze dialoog door maakt is niets anders dan de ontdekking dat het collectief 'niet is wat ik wil dat het is', wat het wel is wordt in de dialoog gezamenlijk ontdekt en ervaren als het individu overstijgende waarheid. De kracht van de dialoog is dat ieder wordt uitgenodigd in plaats van te blijven denken en handelen vanuit de eigen meningen en opvattingen er ruimte wordt gecreëerd deze juist te onderzoeken. Deze openheid maakt het mogelijk anderen werkelijk te horen en te begrijpen, en zich te openen voor hun waarheid. Dit creëert veiligheid, betrokkenheid, nieuwe betekenissen en sociale creativiteit.

De rol van de tijd als proces

Wij hebben hier nog ongebaande wegen beschreven, daar zijn we ons terdege van bewust. Maar het zijn wel inzichten en werkwijzen die zich naar ons idee in deze tijd aandienen. Het is geen kant-en-klaar programma dat wij voorstellen, het is een schets van nieuw bewustzijn dat de grote vraagstukken van deze tijd weet te transformeren en de relatie tussen mens en zijn wereld tot een nieuw subtieler evenwicht weet te brengen.

Als het klopt wat wij veronderstellen, dat de tijd 'meewerkt', dan zal dit perspectief herkenning vinden. En dan zal ook ingezien worden dat het niet zo zeer gaat om te bereiken doelen maar meer om het bewustwordingsproces zelf en de veranderingen die daardoor gaan plaats vinden. Als we spreken over collectieve bewustwording zien we ook dat als proces en niet als doel. Het gaat ook niet per se over het gehele collectief, je begint ergens met een redelijk representatieve groep uit een collectief, het proces dat zich daarin gaat voltrekken 'deelt' zich wel mee aan anderen. We leven in een tijd van hypercommunicatie! Een nieuw paradigma ontwikkelt zich vanzelf of helemaal niet.

VIER SCHETSEN VAN COLLECTIEVE VELDEN EN HUN BETEKENIS

1. De strijd over de rol van Europa vanuit collectief bewustzijn gezien

‘Europa’, het grootse naoorlogse project dat verbinding in Europa zou moeten brengen, zaait in werkelijkheid verdeeldheid. In vrijwel alle Europese landen bestaat er vooral bij de meer extreme linker- en rechtervleugel van het politieke spectrum een groeiende afwijzing van verdere Europese eenwording, zo niet de wens terug te keren naar de eigen natie-staat. Dit verschijnsel is vanuit het perspectief van het collectief bewustzijn interessant en illustratief.

Welke rol speelt ‘Europa’ in het collectief bewustzijn van de gemeenschappen die Europa uitmaken? Europa als begrip heeft een verleden dat door velen geassocieerd wordt met macht en strijd, en de laatste vijftig jaar met economische macht, kortom dus met machtshebbers; voor anderen is Europa een bakermat van kunst en cultuur. In ieder geval lijkt Europa een domein dat zich ‘boven’de Europese gemeenschappen/landen zelf bevindt. Herman van Rompuy, de voorzitter van de Europese Raad, schaarde zich - onbedoeld vermoedelijk - achter dit beeld toen hij Europa in een voordracht onlangs als een ‘ruimte’ betitelde. “Europa is opgezet als een ruimte van vrij verkeer van goederen, kapitaal, personen en diensten”, zei hij, “maar we zijn alleen vergeten het ook nog tot een ‘fijne plek’ te maken” (NRC; 19-04-2012). Wat hij in feite zegt is dat Europa een politiek-economisch project is, een weliswaar geweldig creatieve, innovatieve maar toch abstracte constructie. Inderdaad: een ruimte, maar voor wie? Wie kent Europa als ervaringsruimte? Politici, multinationals, bankiers en diverse andere grensoverschrijdende organisaties. Maar als begrip, als vitaal belang is het (nog) niet opgenomen in het collectief bewustzijn van de Europese gemeenschappen/landen zelf, hooguit is Europa voor wie het kan en wil zien een rationeel, economisch voordeel. En dat is niet genoeg om Europa tot ‘een fijne plek’ te maken. Dat veronderstelt een Europa-breed collectief verbindend veld.

Hier onderschat Van Rompuy en met hem velen, de rol en betekenis van het collectief bewustzijn als onbewuste werkelijkheid. Bestaande collectieve velden verzetten zich tegen ‘vreemde invloeden’. Dat is inherent aan die velden. We beschreven hierboven hoe het collectief bewustzijn het samenleven mogelijk maakt, door keuzes te beperken, door vaste patronen te hanteren, door een herkenbare en gedeelde identiteit. De weerstand van collectieve velden tegen verandering van ‘buiten af’ kan daarom enorm zijn. En we zien dat in deze tijd terug in de omvang van de populistische partijen met hun verzet tegen Europa. Hoewel de rechts- populistische en extreem linkse partijen en hun aanhangers de duidelijkste vertolkers hiervan zijn, leeft de ‘onmin’ met Europa breder. Het project Europa krijgt haar betekenis daarom alleen als we het beschouwen en onderzoeken als een proces van collectieve bewustwording.

Het is het collectief bewustzijn dat verbindt, dat een gemeenschap z’n eigenheid geeft, tot een thuis maakt, zo u wil tot een ‘fijne plek’. En een collectief bewustzijnsveld laat zich niet creëren maar groeit, min of meer ongepland in de tussenmenselijke ruimtes en niet in een ‘bedachte’ ruimte. Europa kan voorlopig niet die fijne plek zijn, “een straat met 27 huizen die elk zichzelf zijn, maar ook dingen samen doen” (Van Rompuy), omdat het verbindend bewustzijn ontbreekt. Wat mensen tot een collectief verbindt, is een

krachtige, gemeenschappelijke *overtuiging* die noodzakelijk is voor het ontstaan en voortbestaan ervan. Vergelijk Europa met de Verenigde Staten van Amerika. Wat al die staten en al die Amerikanen ooit ten diepste kon verbinden was het heilige geloof in de mogelijkheid van persoonlijke vooruitgang, het geloof dat iedereen de top kan bereiken als hij/zij daar zijn best voordoet en dat de gemeenschap bedoeld is om dát geloof te koesteren en te borgen.

Europa mist historisch gezien zo'n verbindende overtuiging op het persoonlijk niveau. Europa wordt weliswaar gekenmerkt door een abstracte politiek-economische ruimte maar ook door de onmacht met verschillen om te gaan. De collectieve velden van de Europese (leef-) gemeenschappen onderscheiden zich nogal van elkaar en er bestaat te weinig interesse, te weinig overtuiging om die verschillen te overbruggen, zeker in tijden van crisis. We zien eerder het omgekeerde, hoe verschillen gebruikt worden om de eigen identiteit te versterken. Dit wijst ongetwijfeld op oude verborgen –historisch gedateerde - collectieve pijn tussen de verschillende gemeenschappen.

Hieruit kunnen we twee conclusies trekken: Europa valt niet 'op te leggen' vanuit Brussel. Niet alleen verzetten de velden zich daar tegen, ook ontbreekt het Brussel aan de legitieme macht daartoe. En twee, ook langs democratische weg hoeven we er op korte termijn niet op te rekenen omdat democratie uiteindelijk juist de stem, de zeggingskracht van de collectieve velden zelf is en die zijn tegen. Is dat erg? Nee, want 'Europa' is niet te regelen, het is een langdurig proces van collectieve bewustwording. De (collectieve) 'opdracht' die Europa is, gaat over verbinden en dat is misschien wel de meest actuele en meest noodzakelijke opdracht waar we allen in deze tijd voor staan. Verbinden van tegenstellingen, het aanvaarden en leren van verschillen, het overstijgen van exclusieve identiteiten lijkt het grote thema van de 21ste eeuw en als deze noodzaak ergens manifest is, is dat in en voor Europa. Daarom is het Europese project nog pas in zijn eerste fase en zal het er nu om gaan Europa te gaan herkennen als toekomst, als nieuw verhaal (!), als nieuw bewust collectief. En de weg daartoe is die van de dialoog, het begrijpen van de tijd. En zeker het herkennen van de rol van de jongste generaties die ons wel eens de weg zouden kunnen wijzen. Als we de metafoor van Van Rompuy, over Europa als fijne plek, als straat, zouden kunnen opvatten als proces van collectieve bewustwording, als proces waarin we op een of andere manier, gebruik makend van alle moderne communicatiemiddelen, van de kracht van de jongste generaties, van verhalen, dan wordt Europa van ons. Maar alleen dan.

2. G500 en de rol van de generaties vanuit collectief bewustzijn gezien

De vorige schets liet zien hoe 'taai' collectieve velden zijn en hoe ze zich verzetten tegen veranderingen van buiten af. Hoe het collectief bewustzijn - relatief gezien - immuun is voor 'ongewenste' invloeden. Deze schets gaat over een nieuw verschijnend veld binnen het al bestaande collectieve veld: over de jongste generatie(s). Met Pasen presenteerde een groep leden van de Einsteingeneratie (1985/2000) en van de pragmatische generatie (1970/1985) het G500-plan. Daarin presenteren ze het plan om 500 jonge mensen tussen 20 en 35 jaar tegelijkertijd lid te laten worden van de drie middenpartijen VVD, CDA en PvdA. Doel is het 'Tien punten manifest' van de G500 op de agenda van de congressen te krijgen en door hun getalsmatige overwicht die punten aangenomen te krijgen. Het plan riep onmiddellijk veel reactie op, er waren

uitgesproken negatieve reacties (profiteurs, parasitair gedrag, geen gevoel voor politiek, luiards) én veel instemming, ook van ouderen.

We willen het hier niet over de inhoud van dit plan hebben maar over het verschijnen van nieuwe generaties (als collectieven) op het maatschappelijk toneel. Een generatie is namelijk bij uitstek een voorbeeld van het ontstaan van een collectief veld. Een generatie vormt zich door de impact van de tijdgeest in de eerste vijftien levensjaren van alle geboren binnens een bepaald land en pas als de oudste cohorten op het maatschappelijk toneel verschijnen, na het 15de/16de jaar, kunnen we ontdekken wat het collectieve veld van deze generatie met zich meebrengt. Generaties zijn belangrijk collectieve velden voor het 'overkoepelende' collectieve maatschappelijke veld, hun onderlinge dynamiek speelt een bepalende rol in het proces van maatschappelijke samenhang en vitaliteit. De komst van een nieuwe generatie wordt – zeker sinds de jaren zestig – altijd met enige argwaan gade geslagen: wat gaat deze generatie nu weer ondersteboven gooien? Naar mate de maatschappelijke veranderingen zich sneller voltrekken, gaan generaties meer van elkaar verschillen en geeft iedere nieuwe generatie 'wrijving' met de bestaande generatievelden. Op individueel niveau kenden we dit wrijvingsverschijnsel al: de zoon die de vader dood, of iets minder dramatisch, de angst van de ouderen voor de levenskracht en talenten van de jongeren. Tegenwoordig is er ook een soort oedipousachtige angst voor de generatie als collectief ontstaan. De grote hoeveelheid boze afkeurende reacties die dit G500 plan heeft opgeroepen, laat dit zien.

Maar wat is er gaande, als we vanuit collectief perspectief kijken? Er verschijnt binnen het grote collectieve veld dat de samenleving is, een nieuw veld, dat het zelf heeft gegenereerd. En zo gauw dit veld zich manifesteert als 'zelfstandig' roept dit wrijving op. Collectief weerstandsgedrag, wat des te opvallender is omdat de nieuwe generatie de toekomst vertegenwoordigt en dus een belangrijke impuls is in het proces van sociale evolutie. Dit te kunnen zien en een plek te geven vraagt echter collectieve bewustwording, het vermogen en de oefening buiten de eigen collectieve bepaaldheid te kunnen treden. Dit is daarom zo belangrijk omdat wat hier tussen de generaties speelt in feite het fundamenteel maatschappelijk vraagstuk tussen verandering en behoud is. In een werkelijke ontmoeting tussen de generatievelden zouden zowel de impuls van de nieuwe generatie als de ervaring en kennis van de oudere generaties vruchtbaar op elkaar in kunnen werken en zo de velden van alle generaties transformeren.

Wat zou dat in dit geval op kunnen leveren? Op basis van ons onderzoek naar generaties² kunnen we stellen dat het G500 voorstel een generatiefenomeen is en dus een uitdrukking van de tijdgeest: een uiterst pragmatisch plan, passend bij de twee generaties (Einstein generatie en pragmatische generatie) die zijn opgeroepen in een wereld waarin 'alles kon', waarin je eigenlijk alleen maar kenbaar behoefde te maken wat jij wilde om het te laten gebeuren. Voor beide generaties is de wereld eerder een aahistorische ruimte voor hún talenten en mogelijkheden dan een taaie historisch gegroeide collectieve werkelijkheid. Dit beeld hebben zij niet verzonnen, het is de weerspiegeling van de tijd waarin zij zijn opgeroepen, waarin alles kon, waarin kinderen werden opgevoed als prinses en prinsessen. En dat was nauwelijks een individuele keuze van de ouders en het onderwijs, het waren de collectieve patronen van de jaren zeventig tot 2000.

Enerzijds past dit plan om heel pragmatisch de politieke werkelijkheid naar hun hand te zetten in hun generatieverhaal, zo zou het ook begrepen moeten worden. Maar nog belangrijker is het om dit als een signaal op te vatten, een signaal van de tijdgeest. Ieder nieuwe generatie voelt de tijd intuïtief beter, directer aan als de oudere generaties die immers vanuit hun eigen tijdfilter waarnemen. De toekomst wordt al enigszins zichtbaar in de energie, plannen en gedrag van de nieuwe generatie(s), dat is wat bedoeld wordt als gezegd wordt dat de nieuwe generaties impulsen zijn van de sociale evolutie. Wat spiegelt deze generatie dan?

Daarvoor zullen we ons zelf en onze opvattingen over politiek (en democratie) moeten bevragen en natuurlijk deze generatie(s) bevragen. Vragen als: 'is politiek geworden tot een instrument om je zin te krijgen, dus gaat politiek over denken in belangen?'. 'Zijn links en rechts als de twee traditionele polen hun kracht/betekenis aan het verliezen?'. 'Is het alleen een slimmigheid van G500 om het 'midden' te zoeken, of heeft het een betekenis?'. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat het traditionele links/rechts schema bij een andere, vorige periode heeft gehoord en dat politiek vanuit belangenstrijd niet meer van deze tijd is, maar het juist gaat om dialoog en co-creatie. En is het ook niet zo dat er ook binnen ons huidige politieke bouwwerk veel onzekerheid bestaat over 'hoe het verder moet'? Kortom, als we de signalen van een nieuwe generatie willen en kunnen verstaan, kunnen we als oudere generaties vanuit een meer open blik naar de tijdgeest gaan kijken en wellicht tot nieuwe keuzes komen. Het verstaan van de nieuwe generatie(s) betekent dus niet hen 'gelijk geven', maar serieus nemen, hun bijdrage onderzoeken om waar mogelijk gezamenlijk de toekomst te ontwerpen. Hier verschijnt (opnieuw) de dialoog tussen collectieve velden, in dit geval die van generaties als 'forum' voor collectieve bewustwording en in dit geval als basis voor democratie als co-creatie.

3. De Marokkaanse gemeenschap in Nederland; collectieve bewustwording als heling

Ons derde voorbeeld van de betekenis van collectief bewustzijn gaat over de generatiedialoog die wij faciliteren in de Marokkaanse gemeenschap in Slotervaart. Er wonen inmiddels drie generaties Marokkanen in Nederland en de laatste tien, tot twintig jaar is zichtbaar geworden dat voor ieder van die generaties het aarden in Nederland niet vanzelf gaat. De eerste generatie is inmiddels deels met pensioen terwijl een ander deel ook niet meer werkt maar afgekeurd thuis zit. Deze generatie is verdeeld door de keuze de oude dag in Nederland of toch in Marokko door te brengen; is vaak nog ongeletterd en niet opgenomen in de Nederlandse samenleving; het is ook een generatie die niet meer vanzelfsprekend kan rekenen op de zorg van jongere generaties zoals dat ooit in Marokko de traditie was. De middengeneratie die in stilte hard werkt, heeft moeilijke keuzes moeten maken rond bijvoorbeeld wel of niet zorgen voor de ouders, over hoe de kinderen goed op te voeden tussen de Nederlandse en Marokkaanse cultuur en sowieso de vraag hoe het eigen leven te leiden tussen deze twee culturen. Vraagstukken waar geen 'goede' antwoorden voor zijn, maar die zelf gevonden moeten worden. En dan de derde generatie waarvan de meiden het goed lijken te doen, zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt maar een grote groep jongens grote moeite heeft hun leven richting te geven en voor wie de straatcultuur en (lichte) criminaliteit second best is geworden. De feiten zijn zorgelijk, om er enkele te noemen: er scheiden op dit

moment meer Marokkanen dan er trouwen, het verschijnsel van culturele schizofrenie is geen enkele groep allochtone Nederlanders zo hoog als in de Marokkaanse gemeenschap, het percentage Marokkaanse jongeren in de Nederlandse gevangenissen is hoger dan van alle andere nationaliteiten.

Problemen waar ieder individueel mee worstelt, waar weliswaar algemene maatregelen en projecten voor worden bedacht en uitgevoerd, maar die slechts ten dele blijken te werken, alsof het de mensen waar het voor bedoeld is, niet bereikt. Zo ontstaat het beeld dat de Marokkanen niet willen, in hun eigen wereld willen blijven. Maar is dat zo? Is dat hun keuze of is het collectieve onmacht? Vanuit het perspectief van collectief bewustzijn komen wij tot het inzicht dat hier *collectieve pijn speelt als gevolg van geïsoleerde collectieve velden*. Een toelichting: Zoals wij eerder in dit essay schetsten 'borgen' collectieve velden het samen leven en geven het individuele leven richting. Zeker de collectieve velden van generaties, die immers gaan over leven en de levensloop. In een vitale samenleving dragen de generaties elkaar door inleiding in, inwijding in de samenleving, overdracht van kennis en posities, en zorg. Wat de Marokkaanse generaties is overkomen is dat zij of 'ineffectieve' velden hebben of velden die nauwelijks vitaal zijn geworden.

De eerste generatie heeft de Marokkaanse cultuur als ordenend veld gehouden, zowel omdat vast is gehouden aan het perspectief ooit weer terug te gaan naar Marokko. Dit bewustzijnsveld is niet effectief om zich binnen de Nederlandse samenleving te bewegen en - erger nog - biedt ook geen effectieve antwoorden op de wrijving van het *naast* de Nederlandse cultuur leven. Pijnlijk omdat iedere nieuwe levensfase daardoor alleen maar op een oude bekende traditionele manier kan worden ingevuld, waarmee deze generatie buiten de tijd en de werkelijkheid is geraakt.

Bij de tweede generatie speelt een andere dynamiek in de vorming van het collectieve veld: zij moesten alles zelf uit zoeken, zonder dat daar 'taal' voor was, zonder perspectief 'wat en wie' ze zouden kunnen/moeten worden: Marokkaan in Nederland, Nederlander van Marokkaanse afkomst of 'zichzelf'. Het generatieveld vormde zich rond deze existentiële vraag: hoe te leven als kind van Marokkaanse afkomst in de Nederlandse samenleving? En uiteraard werden hierop wel individuele oplossingen gevonden maar nauwelijks bewust collectief gedeelde. Gevolg: veel onzekerheid, ook al omdat deze generatie zich noch in Nederland noch in Marokko verankerd voelt.

De derde generatie heeft de keuze tussen Nederland of Marokko (als collectief veld) niet langer: zij moet haar weg in Nederland vinden. En ook deze generatie moet dit alleen doen, er zijn geen voorbeelden en de werkelijkheid is al weer heel anders dan voor de ouders (de tweede generatie) gold. In deze generatie spelen twee essentiële thema's waar zij antwoorden op moet zien te vinden: de man/vrouw verhouding en de rol van de islam. De traditionele man/vrouw verhouding is voor deze vernederlandste generatie niet meer aanvaardbaar, de rol van de islam en vooral de voorschriften ervan voor het dagelijks leven vormen eveneens een uitdaging. Hoe kun je gelovige zijn in een 'ongelovige' omgeving en toch in contact blijven met de Nederlandse wereld om je heen. Immense vragen, waar ieder als individu voor staat en waar een vruchtbare collectieve inbedding node wordt gemist.

Onze conclusie is dat de drie generaties elkaar zijn 'kwijt'geraakt en dat iedere generatie een collectief bewustzijnsveld heeft dat geen of onvoldoende richting biedt en dat dit de oorzaken zijn van de vele vraagstukken die binnen die gemeenschap bestaan. En dit is voor de Marokkaanse gemeenschap anders dan bij de Turkse, Surinaamse of andere allochtone gemeenschappen. De belangrijkste oorzaak zou wel eens kunnen zijn dat de Marokkanen naar Nederland kwamen om weer te vertrekken en zich sterk op Marokko bleven oriënteren en afstand hielden van de Nederlandse samenleving. De impact van deze houding is meer dan in andere allochtone gemeenschappen in de tweede en derde generatie blijven doorklinken. En dat zou samen kunnen hangen met een andere 'oorzaak': de traditionele betekenis van en verbondenheid met de eigen (groot)familie en het wantrouwen naar 'anderen'. Het gericht blijven op de eigen clan als collectief belemmert ontwikkeling. Dit sluit aan bij de gegevens van immigratie naar de VS: daar gingen mensen heen om zich er volledig te vestigen en verder moesten zij daar als individu inburgeren, terwijl de Marokkaanse gemeenschap in Nederland als collectief kwam en binnen de eigen cultuur kon blijven omdat er geen nadrukkelijk appel werd gedaan op individuele inburgering. Hoe het ook zij, de problematiek binnen de Marokkaanse gemeenschap heeft naar onze overtuiging een collectieve oorzaak, een individuele benadering daarvan kan daarom niet afdoende antwoorden bieden. Heling vraagt om collectieve bewustwording, iedere generatie zal de impact van haar eigen collectieve veld (en dus situatie) moeten gaan herkennen en het eigen 'verhaal' onder ogen komen en zich daar mee verhouden. Om daarna gezamenlijk in hun dialoog elkaar weer positief betekenis te geven; betekenis die werkelijk antwoorden zijn op de existentiële vragen. Dat is waarom wij in Slotervaart deze dialogen faciliteren.

Overigens is het belangrijk te blijven zien welke rol het collectief van de Nederlandse samenleving heeft gespeeld. 'Nederland' is de Marokkanen blijven zien als een collectief, hoe begrijpelijk ook misschien. En dit heeft twee - ondoordachte - ingrijpende gevolgen gehad. Ten eerste is hierdoor de kiem gelegd voor het multiculturele misverstand, namelijk het idee dat een collectieve minderheid en een collectieve meerderheid zich in het domein van die meerderheid 'verdragen'. De historie laat zien dat dit een illusie is, de geroemde Nederlandse tolerantie was vooral individueel georiënteerde tolerantie. Collectief zijn we niet ontkomen aan de traditionele wij/zij structuur van denken en doen met alle gevolgen van dien. Het andere gevolg is dat 'Nederland' nooit in contact is kunnen komen met de Marokkanen noch collectief noch individueel.

4. Hoe de tijdgeest het collectieve veld van de Haagse ambtenarij 'ontwikkelt' (Een interpretatie naar aanleiding van Roel Bekker's studie: Marathonlopers rond het Binnenhof)

Uit de studie van Roel Bekker³ naar de ontwikkelingen van de (top)ambtenarij van de afgelopen zestig jaar zijn een aantal interessante inzichten af te leiden over collectieve velden. Want zo kunnen we de Haagse ambtenarenwereld inderdaad beschouwen: als een collectief veld. De reden waarom juist dit veld zo interessant is, is de rol en functie die dit veld ten opzichte van de haar omringende velden heeft. Door haar dienende rol en de sterke resonantie met de velden om haar heen, is het een veld met een hoog collectief bewustzijn. Dat maakt dat de invloed van de tijdgeest opmerkelijk snel door werkt en tot transformatie van het veld heeft geleid. We zullen in deze paragraaf schetsen welke ontwikkelingen het veld heeft ondergaan, wat de oorzaken daarvan waren en wat de gevolgen ervan zijn.

Er zijn enkele ontwikkelingslijnen zichtbaar: de Haagse (top)ambtenaar heeft de afgelopen vijftig, zestig jaar zijn rol zien verschuiven van een leidende, architectonische functie naar een meer 'volgende', procesmatige wijze van werken. Anders gezegd, van een sterk op inhoud gerichte deskundigheid heeft hij zich moeten ontwikkelen tot een goede procesmanager. Was de vroegere topambtenaar een autoriteit met aanzien binnen zijn eigen ministerie en daar ook met name op gericht, nu is hij in een intensieve samenwerking betrokken geraakt met zijn collega's van andere departementen. Was hij ooit 'partner' van de minister nu is hij veel eerder 'partij'.

In de positie die de Haagse ambtenarij inneemt weerspiegelt zich direct de tijdgeest, zij kan weinig anders doen dan die volgen. Zij vormt immers het veld tussen Bestuur en Politiek. Zij vertaalt politieke besluiten in beleidsmaatregelen en zij informeert het bestuur over de maatschappelijke werkelijkheid die zij onder haar 'hoede' heeft, vertaalt die terug in termen van beheer en bestuur. Deze positie maakt haar extreem gevoelig voor de tijdgeest, bij snelle maatschappelijke veranderingen moet zij zich steeds nieuw oriënteren, soms zelfs zichzelf opnieuw uitvinden om effectief te kunnen blijven 'tolken'.

Ga maar na, de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog ging het over de wederopbouw. Een in alle opzichten gigantische architectonische operatie, waarin de Haagse ambtenarij een belangrijke opbouwende rol heeft gespeeld. Het ging om inhoud, om deskundigheid, vanuit de noodzaak te land weer vorm te geven. Ambtenarij, Bestuur en Politiek waren partners in dat proces. Vanaf de jaren zeventig veranderde dat snel: niet alleen was de wederopbouw afgerond, ook de tijdgeest veranderde nu snel. De formele verhoudingen werden informeler, de roep om openheid werd groter, de naoorlogse geboorte golf met haar ongekende dynamiek trad toe tot het ambtenarencorps, kortom de politieke en sociale werkelijkheid veranderde ingrijpend en daarmee ook de vraagstukken waar de ambtenarij mee werd geconfronteerd.

Twee ontwikkelingslijnen van buiten hebben het veld van de ambtenarij na 1970 sterk beïnvloed: de snel toenemende complexiteit van de maatschappelijke werkelijkheid en de veranderende positie van de burger. Beleidsterreinen gingen elkaar overlappen omdat de interdependenties sterker en omvangrijker werden, er kwam steeds meer informatie uit steeds meer bronnen ter beschikking, beleidsterreinen en deskundigheden ontwikkelden zich snel en moesten op elkaar afgestemd blijven, 'Brussel' speelde een steeds grotere rol, de pers nam steeds nadrukkelijker een eigenstandige kritische positie in. En dan was daar ook nog de burger die sinds de jaren zestig zijn eigen plek opeist: kritisch, eisend, steeds vaker vooral op zijn eigen welzijn gericht.

Hoe heeft het veld zich daaraan aangepast? Het kan niet anders dan dat dit grote druk heeft gegeven in het collectieve veld van de ambtenarij. De antwoorden waren niet voor handen en moesten gezocht en vooral *samen gezocht*. Overleg en samenwerking zijn een enorme rol gaan spelen en hebben hele legers communicatietrainers jaren lang een goed inkomen bezorgd. Er is vaak wat spottend gesproken over de 'weer op de hei zittende ambtenaren', maar in werkelijkheid drukt dit uit hoe basaal de transformatie van het ambtenarencollectief is geweest. De complexiteit van de vraagstukken, de samenhang met andere beleidsterreinen, de enorme hoeveelheid informatie, de uiteenlopende deskundigheden vroegen om overleg, om efficiënt overleg, om samen leren denken. En

dat denken ging over beleidsterreinen en bevoegdheden heen. Topambtenaren zagen meer en meer in dat wat vroeger taken waren nu processen waren geworden. En dat die processen vroegen om managing, om een actieve betrokken rol. En dat betekende in veel gevallen ook dat de organisatie van de afdeling of zelfs het departement zelf moest veranderen om beter toegesneden gesneden te zijn op het werk. Wat moet er in dit veld behalve stress veel inzicht zijn ontwikkeld over hoe organisaties als velden mee kunnen bewegen met de tijd. Een ding is duidelijk geworden: niet alleen de individuele ambtenaar maar het hele veld moest zich aanpassen. Het is een studie waard om aan het licht te brengen hoe deze collectieve leerprocessen zich hebben voltrokken.

De gevolgen:

Wij stelden eerder vast dat er een onverbrekelijke band is tussen de individuele en de collectieve dimensie van het bewustzijn. Het collectieve veld wordt in het eigen bewustzijn megedragen. Interessant is daarom wat Roel Bekker schrijft over de Haagse (top)ambtenaren: het zijn mensen die grote betekenis hechten aan de organisatiecultuur, grote nadruk leggen op de relatie met klanten en burgers, weinig geneigd zijn tot autoritarisme, zich willen inzetten voor de collectieve zaak, trots zijn op de overheid en gericht zijn op veranderingen die stukje bij beetje worden uitgevoerd. En schrijft hij over de topambtenaren: het zijn merendeel vooral aardige mensen. Laten dat nu allemaal eigenschappen en kwaliteiten zijn die precies bij het collectieve veld horen, zoals we hierboven schetsten! Om in dit collectieve veld te kunnen functioneren heb je niet veel aan hanig gedrag, aan eigengereidheid, het vraagt samenwerking, co-creatie, een haast heilig geloof in de collectieve zaak en tevredenheid met kleine stapjes als het hoogst haalbare. Interessant is dat hij in zijn boek ook aangeeft dat juist nu de meer vrouwelijke eigenschappen in de ambtenarij belangrijk zijn: afstemmen, samenwerken, empathie.

Een ander gevolg is dat het ambtelijk veld neutraler, ambtelijker is geworden, in de betekenis van meer een kracht in zichzelf, zoals de politiek 'politieker' is geworden. Misschien kun dat het beste als volgt omschrijven: het veld van de Haagse ambtenarij heeft een grote wetenschappelijke en praktische know how opgebouwd over de sociale en politieke werkelijkheid waardoor zij de marges kent, de mogelijkheden tot ontwikkeling, terwijl voor de politiek (de ministers, staatssecretarissen en hun partijen, die werkelijkheid juist ter discussie staat, het politieke strijdveld is. Dat laatste heeft te maken met het verdwijnen van de oude zuilen en daarmee van de trouwe kiezer. De burger is geëmancipeerd tot een individuele ongebonden kiezer om wiens stem gestreden wordt. En wiens mening meer en meer tot uitgangspunt van partijprogramma's wordt gemaakt. Het maakt de politiek vluchtig en gericht op korte termijn successen. Dit vormt een lastig probleem van wrijving tussen ambtenarij en politiek. Het steeds opnieuw trouw zijn aan de democratische beginselen legt in het collectieve veld een grote nadruk op loyaliteit en integriteit. Hier komt de inclusieve kwaliteit van dit veld tot uitdrukking: het kan tegenstellingen en spanningen met de politieke werkelijkheid in zich opnemen en verwerken. Dat is ook het heilig geloof in de collectieve zaak.

Samenvattend: Collectieve velden zijn meestal en naar hun aard behoudend, verzetten zich tegen verandering. Hier bespraken we echter een veld met een hoog collectief bewustzijn, met vermogen mee te bewegen met de tijd. Daarin wordt zichtbaar dat het collectieve verandering gaat over samen leren en om individuele én collectieve

leerprocessen. Het schetst hoe collectieven ten opzichte van elkaar van positie en dynamiek kunnen veranderen. De veranderingen worden door collectieve oorzaken ingezet; dat kan binnen de collectieven verzet, spanning en verharding oproepen. Hier zien we dat collectieven ook het vermogen kunnen hebben de 'onvermijdelijke oorzaken' te gebruiken voor individuele en collectieve bewustwording. En uit de studie van Roel Bekker lijkt opgemaakt te kunnen worden dat de topambtenaren van de departementen hier een sleutelrol in hebben gespeeld.

Serqueux, 4 juli 2012

¹ Zie voor uitgebreide behandeling van transitie fenomenen het werk van D. Winnicott. Meer toegepaste informatie te vinden in *The Transitional Approach to Change*, Edited by Gilles Amado and Anthony

² *De Generatiecrisis, Kenmerken en Kansen*; Pieter van Dijk, Heleen Crul, Ger Tielen. SWP Amsterdam, 2010

³ *Marathonlopers rond het Binnenhof, Topambtenaren bij het rijk 1970-2010*; Roel Bekker. Boom Lemma Uitgevers, 2012.